

УДК 140.8.:168.521

О. Ф. Сулацкова – аспірант кафедри культурології та менеджменту соціокультурної діяльності інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Концепція ноосфери В. І. Вернадського як новий етап осмислення проблематики культури та цивілізації

Роботу виконано на кафедрі культурології та менеджменту соціокультурної діяльності Інституту соціальних наук ВНУ ім. Лесі Українки

Проаналізовано діяльність В. І. Вернадського як природознавця і філософа, висвітлено зв'язок його вчень про біосферу та ноосферу з активною громадською та політичною діяльністю, основи філософського світорозуміння видатного вченого.

Ключові слова: біосфера, ноосфера, геосфера, “жива речовина”, науковий світогляд, філософія світобудови, філософія суспільного життя, антропокосмізм.

Сулацкова О. Ф. Концепция “Ноосферы” В. И. Вернадского как новый этап осмысления проблематики культуры и цивилизации. *Анализируется деятельность В. И. Вернадского как естествоиспытателя и философа. Исследуется связь его учений о биосфере и ноосфере с активной гражданской и политической деятельностью, основания его философского миропонимания.*

Ключевые слова: биосфера, ноосфера, геосфера, “живое вещество”, научное мировоззрение, философия мироздания, философия общественной жизни, антропокосмизм.

Sulatskova O. F. V. S. Vernadsky's Doctrine of “Noosphere” as a New Stage of Comprehension of Issues of Culture and Civilization. *The article deals with the analysis of activity of V. I. Vernadsky as a natural scientist and philosopher. The connection of his teaching about biosphere and noosphere with his active public and political activity, and the basics of Vernadsky's philosophical world-attitude are explored.*

Key words: biosphere, noosphere, geosphere, “living matter”, scientific world view, philosophy of the universe, philosophy of public life, anthropocosmism.

Історія науки знає багато особистостей, які досліджували окремі напрямки природничих наук, але значно менше є вчених, які своєю думкою охоплювали всі знання про природу та намагалися здійснити їх синтез.

“В. І. Вернадський за широтою духовного кругозору, різноманітністю сфер діяльності є воістину ренесансною особистістю. Своїми ідеями й узагальненнями він належить до тих всесвітньої значущості вчених-мислителів, які настільки випередили час, що лише сьогодні людство починає осягати колосальність їх прозрінь. Його ім'я серед засновників геохімії, космохімії, гідрохімії, радіохімії, радіогеології... Він творець нової науки – біогеохімії, фундаментальну важливість якої людство починає усвідомлювати тільки зараз.

Водночас він творець цілісної філософії світобудови, філософії суспільного життя, один із засновників антропокосмізму як світоглядної системи, що з'єднує в гармонійне ціле природничо-історичну та соціально-гуманітарну тенденції розвитку науки” [5, 295].

Філософська тенденція у творчості Вернадського була настільки сильна, що, намагаючись боротися з нею, не дати їй можливості стати домінуючою, вченому доводилося свідомо, але не без внутрішніх вагань, іти по шляху обмеження філософського польоту своєї думки. Філософська думка Вернадського часто випереджувала розвиток його наукової думки в галузі природознавства. Однак учений розумів, що тут є велика небезпека – передусім для самих філософських узагальнень, їх глибини та обґрунтованості.

У цих внутрішніх протиріччях, судячи з усього, типових для будь-якого крупного натураліста-мислителя, лежить причина певної фрагментарності багатьох філософських екскурсів Вернадського, мозаїчності його окремих філософських думок, нібито вкраплених у головний науковий текст, але не чужорідних йому.

Таке ставлення до філософії провокував сам характер наукової творчості Вернадського, його внутрішня своєрідність, що виражалися в прагненні проникнути “до кінця” в предмет дослідження,

обміркувати його з усіх сторін та точок зору. Тонкий та детальний аналіз явищ реальності, і на цьому фоні – грандіозні узагальнення, що охоплюють ближній і дальній Космос, земну кору, біосферу й Землю як планету, живу речовину, людство та людину – це загалом причини тісного, внутрішнього зв'язку природознавства й філософії у творчості Вернадського. Це дає можливість визначити його не тільки як видатного природознавця, але і як одного з найвидатніших мислителів-філософів ХХ ст.

Розквіт наукової творчості В. І. Вернадського припадає на першу половину ХХ ст. – епоху великої революції в природознавстві. Це період зламу старих і створення нових природничих теорій, понять та уявлень, період становлення нового наукового світогляду. Почавшись у фізиці, ця революція потім поширилася на інші галузі знання. Революція в природознавстві ХХ ст. із особливою силою поставила перед природознавцями корінні філософські питання. І якщо деяких філософів та вчених вона призвела до тимчасової філософської кризи, то В. Вернадський, як і інші видатні вчені, як А. Ейнштейн, Н. Бор, М. Борн не тільки зумів вистояти перед напором різнорідних кризових явищ у галузі філософії, а й творчо використав нові дані природничих наук для глибшого розуміння розвитку природи та людського пізнання.

Ще з молодості він поставив собі мету – вироблення цілісного та послідовного наукового світогляду. На його думку, науковий світогляд потрібен ученому для того, щоб ясно усвідомити гуманістичну природу науки, поставити наукову роботу на благо людства як кінцеву мету всієї своєї діяльності; він необхідний для того, щоб учений не замикався у вузьких рамках своєї спеціальності, був би здатен охопити всю науку як єдине ціле; щоб учений міг усвідомити ту вищу форму емоційного переживання науки й наукової творчості, яка досягається тільки за допомогою наукового світогляду [6, 101].

Наукову працю Вернадський поєднував із активною громадською та політичною діяльністю. За власним визнанням ученого, все життя його неперервно було пов'язане з Україною і з українським визвольним рухом.

“Зроджену з дитинства любов до України зберігає В. І. Вернадський впродовж всього життя. Поділяючи прагнення українського народу до розвитку національної самосвідомості, він з обуренням сприймав спроби речників російського шовінізму придушити цей процес” [5, 232].

Цим пояснюється його активне включення в розбудову науки й культури України з перших днів здобуття Україною незалежності. У 1918 р. В. І. Вернадський організовує наукову громадськість України на розробку законопроекту та статуту Української академії наук, першим президентом якої став. За його ініціативою створюється Національна бібліотека України, він засновує наукові лабораторії, викладає в Київському університеті, стає ректором Таврійського університету в Сімферополі. Справами УАН Вернадський активно займався і після переїзду в Ленінград і Москву. Внесок ученого в організацію науки в Україні важко переоцінити.

Ліберал за переконаннями, він чудово розумів глибоку ворожість тоталітарного режиму культурі й науці взагалі, але усвідомлював, що реальне життя ніколи не може бути поглинуте тоталітаризмом цілком.

Виробляючи за таких умов власну життєву позицію, Вернадський закладає в її основу непереборну віру в могутність елітарного індивідуального духу, розуму, що творить добро. “Я певен того, що все вирішує людська особистість, а не колектив, еліта країни, а не демос, і значною мірою її відродження залежить від невідомих нам законів появи великих особистостей... Звичайно, що нічого не зробить з цим соціалістична схоластика, як не зробило царське самодержавство і православний синод. В силу вільної думки я вірю як в єдину реальну силу, більш могутню, ніж це ми гадаємо в наших політичних розрахунках” [4, 95]. На підставі того, що наука, на його погляд, самоцінна, тому вона не пристосовується до обставин, а пристосовує обставини до себе. “Звідси він формулює своєрідний моральний імператив поведінки в навколишньому середовищі: за будь-яких обставин та соціальних умов вчений повинен зробити все можливе, щоб пов'язати процеси, які відбуваються у суспільстві, з наукою, наставити їх собі на службу. Тоді рано чи пізно духовне начало історії здолає всі перепони, а розум, який творить добро, неодмінно переможе. Цією моральною максимом, власне, і керувався Вернадський впродовж життя. Він не сприймав самодержавства, але входив до академічної курії та Державної ради, він вступав в ділові стосунки й з міністрами царського уряду й з представниками правлячої партійної еліти за часів радянської влади” [5, 234].

Ця віра у всемогутність життєдайної діяльності людини лежить в основі філософського світорозуміння Вернадського. Він є одним із перших у ХХ ст., хто обґрунтував новий погляд на масштаби людської діяльності, згідно з яким людина виявляється більш органічно вписаною в природу, ніж це вважалося раніше, а розум є одним із факторів космічної еволюції світу. Тим самим заповнювалася прірва між природою і соціумом, стихійним і усвідомленим, і на авансцену наукової картини світу виступає завдання грандіозного синтезу процесів еволюції планети, життя, соціуму й розуму.

Вернадський усвідомлює потребу вищого синтезу природи й людства, що надає природі людського змісту та визначає космічний масштаб людської діяльності. У цьому, власне, і полягає пафос концепції ноосфери, запропонованої та обґрунтованої В. І. Вернадським [5, 234].

Вернадський упровадив у науку поняття живої речовини – сукупності організмів. Він першим почав досліджувати життя як ціле, як геологічну своєрідну живу речовину, що характеризується вагою, хімічним складом, енергією та геохімічною активністю. Учений підкреслював, що за геологічну історію організми, судячи з усього, освоювали нові зони планети, пристосовуючись до різноманітних природних умов та беручи участь в їх зміні [1, 82].

Наступним кроком до побудови власної світоглядної системи для Вернадського стала теорія біосфери. Що таке біосфера, які її особливості та закономірності існування? Це непрості запитання, тому що в ученні про біосферу зливаються науки про Землю і біологічні науки. Більш того, якщо біосфера – одна з планетарних оболонок, пізнання її має відбуватися в планетарному масштабі, з загальнопланетарних позицій, характерних для наук про Землю.

Парадигматичне для концепції Вернадського поняття “біосфера” запропоновано не ним, а геологом Е. Зюссом, для якого біосфера – це особлива оболонка Землі, яка виникає завдяки живим організмам. Поняття “біосфери” сформувалося в нього під впливом уявлень Ж. Ламарка та Ч. Дарвіна про єдність органічного світу. Зміст цього поняття в теорії Вернадського значно глибший. Він визначає біосферу як зону розповсюдження життя, яка включає в себе поряд із організмами й середовище їхнього існування. Сучасна біологія та екологія сприйняла таке трактування як принципово новий методологічний підхід. У самого Вернадського він відбився у двох органічно поєднаних аспектах: у глобальному розумінні біосфери як земного процесу обміну речовин, у енергій в наданні цьому поняттю космопланетарного масштабу [7, 199].

Отже, ми бачимо, що Вернадський у своїх дослідженнях ішов крок за кроком від неживої матерії до живої. Більш того, він узагальнював не тільки ті чи інші форми життя (неорганічну та органічну), а й досліджував їх взаємодію, доказуючи похідність другої від першої й не відкидаючи вплив другої на першу. Геосфера також залежить від біосфери, як і навпаки.

Однак найвищим проявом органічного життя планети є людина. Тому соціальний складник життя природи не залишився поза увагою мислителя. Тим більше, що, будучи активним агентом соціального життя, людина все-таки є істотою біологічною, тобто включена в біосферу, але має власні чинники впливу на неї.

Це не нова думка, але людина з часів доби Нового часу вважалася вершиною і підкорювачем природи, завойовником своєї планети. “Лише завдяки умовностям цивілізації цей нерозривний і кровний зв’язок усього людства з живим світом забувається, і людина намагається розглядати буття цивілізованого людства окремо від живого світу. Але ці намагання штучні і просто розпадаються, коли ми підходимо до вивчення людства в загальному його зв’язку з природою” [4, 509]. Отже, Вернадський не тільки не виокремлював людину з лона природи, а й вважав її закономірною і навіть необхідною ланкою біосфери.

Вернадський говорив про думку, що змінює матеріальний світ, зіставляючи думку (інформацію) з енергією (матеріальні процеси). Взаємодія енергії з інформацією відбувається в людині (суспільстві, техносфері). Людина має орган обробки інформації – мозок і вводить у процес життєдіяльності біохімічну енергію. На основі інформації, яка вироблена, вона рухає м’язами свого тіла й таким чином працює.

Ще одне треба відзначити: говорячи про розум, Вернадський зазвичай мав на увазі не розум взагалі, а головним чином, наукове пізнання. Наука спирається на факти й логіку, що зв’яже їх в одне. Наука подає висновки, обов’язкові для кожної людини поза залежністю її особистих поглядів. Якщо точно описані шари горних порід – це факт, який треба врахувати, подобається це чи ні [1, 115].

Таке наукове знання, на думку Вернадського, “різко відрізняється від всякого іншого знання: філософського, релігійного, від “народної мудрості”, “здорового глузду” – побутового, вікового знання людських суспільств...

Ми підходимо до нової ери в житті людства і життя на нашій планеті взагалі, коли точна наукова думка як планетарна сила виступає на передній план, проникаючи та змінюючи все духовне середовище людських суспільств, коли нею охоплюються і змінюються техніка життя, художня творчість, філософська думка, релігійне життя... Цим шляхом... зона життя – біосфера швидко переходить у новий стан – ноосферу... З небувалою швидкістю зростає наша точна наукова думка і впровадить в єдину, охоплюючи все людство, духовну атмосферу масу нових точних знань про природу” [3, 147].

Однак, віддаючи належне науковому світогляду, учений не відкидав й інші способи пізнання світу. “Науковий світогляд є створення і проявлення людського духу; нарівні з ним проявленням тієї ж роботи слугує релігійний світогляд, мистецтво, суспільна і особиста етика, соціальне життя, філософська думка або споглядання...

“Науковий світогляд” не є синонімом істини точно так, як не є нею релігійні чи філософські системи. Всі вони являють собою лише підходи до неї, різні прояви людського духу” [2, 159].

Таким чином, визначаючи, що всі галузі людського знання та прояви людського духу працюють на одне – пізнання істини та світу, Вернадський зауважує, що сьогодні, визначальною стає наука.

Висновки. Вчення Вернадського про біосферу перейшло в учення про сферу планети, де активно діє розум людини. У своїй науковій творчості він об’єднав неорганічну, органічну, духовну й розумову царини життя. Його теорія ноосфери, сфери людського розуму, яка базується на етичній, моральній свідомості окремої людини та людства взагалі, є однією з видатних й евристичних теорій ХХ ст. та новою парадигмою в еволюційній теорії.

За Вернадським, нова форма енергії, яка пов’язана з життєдіяльністю людських спільнот і яку можна назвати енергією людської культури або культурною біогеохімічною енергією і створює ноосферу. Так, ідеї концепції В. І. Вернадського відкривають перспективу органічного зв’язку біологічної еволюції та історії людства. Сучасний стан цієї проблеми і в природознавстві, і в суспільних науках висуває необхідність визначення людини в єдності її життєдіяльності, без протиставлення біологічного соціальному, без конфронтації душі та тіла, інакше кажучи, визначення її як цілісності.

Висновок. Природознавство, яке подано цілісною теорією природознавчої концепції В. І. Вернадського, виходить на проблему соціогуманітарного знання та переосмислення останнього, задля чого в людині як суб’єкті культури необхідне формування рефлексії нового типу.

Література

1. Баландин Р. Вернадский: Жизнь, мысль, бессмертие.– М.: Знание, 1979.– 175 с.
1. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера.– М.: Наука, 1989.– 262 с.
2. Вернадский В. И. Научная мысль как планитарное явление.– М.: Наука, 1991.– 271 с.
3. Вернадский В.И. Основой жизни – испытание истины // Новый мир, 1988.– № 3.– С. 82–107.
4. Горський В. С. Історія української філософії.– К.: Наук. думка, 1997.– 285 с.
5. Из дневников В. И. Вернадского // Природа.– 1967.– № 10.– С. 97–117.
6. Туровский М. Б. Концепция В. И. Вернадского и перспективы эволюционной теории // Туровский М. Б. Философские основания культурологии.– М.: РОССПЭН, 1997.– С. 197–260.

Статтю подано до редколегії
05.05.2008 р.